عزيز ڪنگراڻي

سنڌُو لکت جي علامت ’مڇي‘ جي پاڇ: هڪ نئون نڪتہ نظر

Deciphering the fish sign of Indus Script: A new perspective

Abstract

The Indus script remains un-deciphered despite numerous attempts since its discovery, including ongoing research efforts today. While linguistic connections have been explored to decode the writing system of the Indus Valley Civilization, scholars have yet to achieve a definitive breakthrough. Some researchers propose a link to Dravidian languages, while others favor a post-Dravidian context for interpreting the script. This study focuses on deciphering the fish sign within the Indus script. While previous interpretations have primarily relied on Dravidian languages, this research presents an alternative perspective based on the Sindhi language. Although Sindhi is now classified as an Indo-Aryan language, it retains a rich vocabulary and linguistic structures derived from Proto-Dravidian and Dravidian languages, including words with similar phonetic features.

Keywords: Indus Script, Decipherment, Fish Sign, Sindhi Language, Proto-Dravidian, Indo-Aryan Substratum, Epigraphy.

تعارف

سنڌُو ماٿريءَ جي سڀيتا جنھن کي هڙاپا تهذيب پڻ چيو ويندو آهي، انساني تاريخ جي قديم ترين شهري ثقافتن منجهان هڪ هئي، جيڪا **2600** ق.م کان **1900** ق.م جي وچ ۾ موجوده پاڪستان ۽ اتر اولهہ هندستان ۾ ترقي ڪئي. سنڌُو ماٿريءَ جي سڀيتا ميسوپوٽيميا ۽ مصر جي تهذيبن جي همعصر هئي ۽ **1.25** ملين چورس ڪلوميٽرن کان وڌيڪ علائقي تي پکڙيل هئي، جنھن سبب اها ٽامي جي دور جي سڀ کان وڏين تهذيبن مان هڪ هئي.

سنڌُو ماٿريءَ جي سڀيتا پنهنجي اعليٰ ترين رٿابندي سان جوڙيل شهرن سبب دنيا ۾ مشهور آهي، جن ۾ شاندار شهري انجنيئرنگ ۽ صفائيءَ جو نظام موجود هيو.

وڏا شهري مرڪز هڙاپا، موهن جو دڙو، ڍولاويرا، راکي ڳڙهي، لوٿل، ڪالي بينگن ۽ چانهونءَ جو دڙو هئا. انهن شهرن ۾ ويڪرا، سڌا رستا، معياري پڪل سرن سان ٺهيل گهڻ ماڙ گهر ۽ اعليٰ درجي جي نيڪال جا نظام موجود هئا. سنڌُو ماٿريءَ جي سڀيتا جو پنهنجو خاص لکت جو نظام هيو.

اجا تائين سنڌو ماٿريءَ جي لکت جي نظام جي مڪمل پاڇ نہ ٿي سگهي آهي جيڪو سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب واري دور ۾ 2600 کان 1900 ق.م دوران استعمال ڪيو ويندو هيو. جيڪڏهن سنڌو لکت جي مڪمل پاڇ ٿي وڃي، تہ اها ٻولي، اقتصادي، مذهبي، سماجي يا انتظامي معاملا بہ ظاهر ڪري سگهي ٿي. بهرحال، سنڌو لکت قديم دنيا جي وڏين لسانياتي ڳجهن منجهان هڪ ڳجهہ رهندي آئي آهي.

1. سنڌُو ماٿريءَ جي لکت جو نظام

اڳ ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي تہ سنڌُو سڀيتا بابت ڄاڻ جي سلسلي ۾ سنڌُو لکت سڀ کان وڏي ڳجهارت بڻيل آهي. ”هزارين مهرن، مٽي جي ٺانوَن، ٽامي ۽ ٻين نوادرات تي لکيل سنڌُو لکت جون لکتون ملي چڪيون آهن پر انهن جي پاڇ اجا تائين ڳجهہ بڻيل آهي“ (Laghari. R, 2025). سنڌُو لکت لفظن (Logographics) يا اُچارن (Syllabic)تي مشتمل ٿي سگهي ٿي. هونئن تہ علامتن جو تعداد وڌيڪ مليو آهي پر ڌار ڌار يا منفرد علامتن جو تعداد اٽڪل 400 يا 600 آهي. سنڌو لکت مختصر ملي آهي. مهرن تي هر هڪ عام لکت ۾ 5 يا 6 علامتون شامل آهن“ (Laghari. R, 2025)، جڏهن تہ سڀ کان ڊگهي تحرير ۾ لڳ ڀڳ 17 يا وڌ ۾ وڌ 34 اکر يا نشانيون آهن. گهڻيون لکتون ساڄي کان کاٻي طرف لکيل نظر اچن ٿيون. سنڌُو لکت جي علامتن جي شڪلين ۾ مڇي، انساني شڪليون يا ٻوٽا وغيره بہ آهن. مهرون گهڻو ڪري واپاري مرڪزن ۾ مليون هيون، جن تي جانورن، ديوتائن ۽ لکت جون صورتون موجود آهن. مٽي جي ٺانوَن تي بہ علامتون مليون هيون. جيتوڻيڪ اهي ناياب آهن، پر انهن تي بہ نقش ٿيل لکتون موجود هيون.

2. سنڌُو لکت جي پاڇ ۾ اهم ڏکيائيون

2.1 ڪنهن بہ ٻہ ٻوليائي (bilingual) لکت جي کوٽ: سنڌُو لکت جي پاڇ لاءِ واضح ٿيل ٻن ٻولين وارو متن (جيئن مصر جي هيرو گلفس سمجهڻ لاءِ روزيٽا اسٽون مليو) موجود ناهي، جيڪو هن لکت جي پاڇ ۾ مدد ڪري سگهي.

2.2 مختصر لکت: مطلب سنڌُو لکت جون لکتون طويل هجڻ بجاءِ مختصر علامتي نشانين تي مشتمل آهن. مُهرن تي وڌ ۾ وڌ 5 يا 6 علامتون آهن، جنهنڪري پوري ٻوليءَ جي جوڙجڪ کي سمجهڻ ڏکيو ٿي وڃي ٿو.

2.3 سنڌُو لکت جي ٻولي اڻڄاتل آهي. ڪنهن کي اهو به معلوم ناهي ته اها لکت ڪهڙي ٻولي يا ٻولين جي نمائندگي ڪري ٿي، ڇاڪاڻ ته لکت جي ان دور جي ڪنهن به ٻين لکتين سان سڌي مشابهت ناهي.

2.4 متغيرعلامتن جو تعدادگهٽ هجڻ: 400 يا 600 ڌار ڌار علامتون هجڻ ڪري اهو طئي ڪرڻ مشڪل ٿي وڃي ٿو ته ڇا اهي لپي (اکر)، لفظ (آواز)، يا لوگوگرافڪ (نشاني) جي نمائندگي ڪن ٿا؟ انهن ۾ متا ستا يا ڦيرگهير موجود ناهي.

2.5 لکڻ جو طرف ۽ ترتيب: گهڻيون لکتون ساڄي کان کاٻي طرف لڳن ٿيون، پر ڪي ڪي کاٻي طرف کان به لکيون ويون آهن، جيڪو پاڃ کي وڌيڪ پيچيده بڻائي ٿو.

2.6 ملندڙ جلندڙ نشانيون: ڪجھ علامتن کي مڇي، جانورن، يا ٻوٽن سان مشابهت ڏني وئي آهي جيڪي ملندڙ جلندڙ آهن. سو انهن جي صحيح پاڃ ڪرڻ ڏکيو عمل بڻجي وڃي ٿو.

2.7 تاريخي ۽ ثقافتي حوالن جي کوٽ: سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جي ثقافتي ۽ مذهبي پسمنظر بابت محدود معلومات هجڻ ڪري لکت جي پاڃ ۾ وڌيڪ مشڪلات پيش اچي ٿي. اهي سڀ مسئلا گڏجي سنڌو سڀيتا جي لکت جي پاڃ کي هڪ وڏو راز بڻائين ٿا.

2.8 لکت نه هجڻ جو خدشو: سنڌُو لکت بابت ڪجھ ماهرن جو خيال آهي ته اهي صرف واپاري نشانيون يا علامتون ٿي سگهن ٿيون ۽ ٿي سگهي ٿو ته اها لکت نه هجي.

مٿي بيان ڪيل سڀ عنصر ۽ سبب سنڌُو ماٿريءَ جي لکت جي پاڃ لاءِ رنڊڪ ۽ مونجهاري جو سبب بڻجن ٿا. تنهن هوندي به اها اميد آهي ته مستقبل ۾ برجستي تحقيق سنڌُو لکت جي ان منجهيل سُٽ کي سلجهائڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندي.

پوسهيل ۽ راءِ موجب: ”سنڌُو لکت اٽڪل 400 ڌار ڌار نشانن تي مشتمل آهي، ۽ هن وقت تائين لڳ ڀڳ 3,500 مثال ملي چڪا آهن. بهرحال، انهن نشانين جو مطلب

۾ جوڙجڪ اجا تائين نامعلوم نہ آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن بہ ٻہ ٻوليائي يا ٽہ ٻوليائي لکت جو نہ ملڻ ۾ ڪنهن سڌي طرح ڄاتل ٻولي سان تعلق نہ هجڻ سبب ان جي پڙهڻ مشڪل آهي.“ (Possehl, 2002; Rao, 2017, p. 518)

رماساميءَ مطابق: ”مصري هيروگليف لکت کي سمجهڻ روزيٽا اسٽون جي مدد سان ممڪن ٿيو، جيڪا هڪ ٽہ ٻوليائي لکت هئي. افسوسناڪ ڳالهہ اها آهي تہ سنڌُو لکت لاءِ اجا تائين ڪا بہ ٻوليائي يا ٽہ ٻوليائي لکت نہ ملي آهي. بهرحال، ان جو مطلب اهو ناهي تہ سنڌُو لکت هميشہ لاءِ بغير پڙهڻ رهندي (Ramasami, 2014).

مهاديوَن، يادوَ ۾ وَهيا جو بہ خيال آهي تہ، ” سنڌُو ماٿريءَ جي لکت جي پڙهڻ جي اهم مشڪل ان جو مختصر هجڻ آهي. عام طور تي، سنڌُو ماٿريءَ جي هر لکت وڌ ۾ وڌ پنج نشانن تي مشتمل آهي، جڏهن تہ سڀ کان ڊگهي هڪ لڪير تي مشتمل لکت صرف 14 يا 15 نشانن تي ٻڌل آهي“ (Mahadevan, 1977; Yada & Vahia, 2011). ان جو مختصر هجڻ ئي پڙهڻ لاءِ هڪ وڏي رنڊڪ بڻجي ٿو.

سنڌُو ماٿريءَ جي لکت جي لساني وابستگي اجا تائين غير يقيني آهي. ڪجهہ محققن جو خيال آهي تہ ”هي ڪنهن ابتدائي دراوڙي يا پروٽو-دراوڙي ٻولي جي نمائندگي ڪري سگهي ٿي“(Parpola, 1994). پارپولا جهڙوڪر جان مارشل جي انهيءَ نظرئي جي حمايت ڪري ٿو تہ ”سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جي ٻولي سنسڪرت نہ هئي، پر هڪ اڳ-آريائي (Pre-Aryan) ٻولي هئي“(Marshall.J, 1931,p-24).

ڪجهہ ٻين ماهرن جو خيال آهي تہ ان جو تعلق هند-آريائي يا ڪن وساريل علائقائي ٻولين سان ٿي سگهي ٿو، جيتوڻيڪ اهي نظريا يا خيال اجا تائين قياس آرائيءَ تي ٻڌل آهن ۽ انهن جون ثابتيون نہ ملي سگهيون آهن.

ڪينايرموجب: ”لکت جي علامتي نوعيت پڻ ان جي پڙهڻ کي پيچيده بڻائي ٿي. ڪجهہ نشانيون تصويري (pictographs) لڳن ٿيون، جڏهن تہ ڪجهہ وڌيڪ تجريدي (abstract) علامتون آهن، جيڪي ان جي پڙهڻ کي وڌيڪ مشڪل بڻائين ٿيون“ (Kenoyer, 2020, p. 223).

سنڌُو ماٿريءَ جي سڀيتا جي دريافت کي هڪ صدي کان وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي، پر ان جي لکت جي پڙهڻ اجا تائين هڪ ناقابل فهم ڳجهہ بڻيل آهي. ان جي غير واضح رهڻ جي بنيادي سببن تي وڏي پيماني تي تحقيق ڪئي وئي آهي. ساڳي طرح، سنڌُو لکت ۾ "مڇي" جي علامت جي پڙهڻ ۾ بہ اهڙي ئي نوعيت جون مشڪلاتون پيش اچن ٿيون.

جينر مطابق، ”1960ع واري ڏهاڪي کان وٺي، ڪيترن ئي علمي مطالعي جي روشني ۾ سنڌو لکت جي نموني جو تجزيو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جن ۾ خاص طور تي روسي ٻولي ماهر يوري نوروزوف، فنليند جي آثار قديمه جي ماهر آسڪو پارپولا، ڀارتي محقق ۽ دنيا جا ٻيا ماهر شامل آهن، جن سنڌو لکت جي پڙهڻ لاءِ ڪمپيوٽيشنل ۽ ٻين سائنسي طريقن جو استعمال ڪيو آهي“ (Janer.R,Mcilnath, 2008, p-55). پوسهل موجب، ”جيتوڻيڪ سنڌو لکت جون اصل نشانيون نه مليون آهن، پر شو-ايليشو جي مستطيل مهر (Cylindrical seal) جي دريافت مستقبل ۾ هن قديم لکت کي سمجهڻ لاءِ اميد جو هڪ ڪرڻو مهيا ڪري ٿي“(Possehl, 1996, p-43).

سينگپتا مڇيءَ جي علامت کي تصويري نشاني سمجهندي لکيو آهي ته، ”هيءَ تحقيق ٻن بنيادي سوالن جو جائزو وٺي ٿي: ڇا اسين ”مڇي“ جي علامت جي ممڪن پڙهڻ جو تعين ڪري سگهون ٿا؟ جيڪڏهن ها، ته ڇا هي پڙهڻ سنڌو لکت جي حوالي سان سنڌو ماٿريءَ جي سڀيتا جي سماج ۽ ثقافت بابت ڄاڻ مهيا ڪري سگهي ٿي؟ هن تحقيق ۾ دليل ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي ته مڇي جي علامت سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب ۾ خاص سياسي ۽ مذهبي اهميت رکندي هئي. وڌيڪ، هن تجزئي ۾ هن علامت کي هڪ تصوري علامت (Ideogram) طور پيش ڪيو ويو آهي، جتي ان جي صوتي معنيٰ جي بدران ان جي علامتي مفهوم کي ترجيح ڏني وئي آهي“ (Sengupta. S, 2023, p-87).

سنڌو ماٿريءَ جي لکت ۾ مڇيءَ جي علامتن جي مختلف پڙهڻ ڪئي وئي آهي. هڪ نمايان نظريو اهو آهي ته، مڇي جي علامت جي اصطلاحي پڙهڻ ستارن، آڪاشي ديوتائن طور ڪئي وئي آهي ۽ دراوڙي لفظ مِن (min) ('مڇي') يا من/ون (min/vin) کي اصطلاحي طور ”چمڪ، دمڪ ۽ چمڪڻ“ سان ڳنڍيو ويو آهي(Parpola, 1994). پارپولا وڌيڪ ڄاڻائي ٿو، ”هيءَ پڙهڻ ڀارتي آڪاشي ۽ مذهبي روايتن جي مختلف عنصرن سان مطابقت رکي ٿي، جن ۾ سيارن جي پوڄا، ويدڪ ستارن جو ڪئلينڊر ۽ نئين سال جون علامتون شامل آهن. ان کان علاوه، ڀارت ۾ آڪاشي، ذاتي نالن ۽ قطب تاري (North Star) طور پڻ پڙهڻ ڪئي وئي آهي، سنڌو ماٿريءَ ۾ ديوين جي پوڄا جي ثبوت کي به هن علامت جي تناظر ۾ جاچيو ويو آهي. سنڌو ماٿريءَ جي قديم آثار امري مان ملندڙ مٽيءَ جي ٿانون

تي ”مڇي“ ۽ ”ستارن“ جا گڏيل نقش پڻ انهيءَ ڳالهه جي وڌيڪ حمايت ڪن ٿا
.(Parpola, 1994, p-179, 182, 183, 201,204)

رابرٽ دليل ڏئي ٿو ته ”هيءَ لساني جڙ ڪيترين ئي دراوڙي ٻولين ۾ موجود آهي. لفظ ”وِن“ آسمان لاءِ استعمال ٿئي ٿو ۽ ”من (min)“ مان نڪتل آهي، جنهن جو اصطلاحي مطلب آهي ”اڇاڻ“، جڏهن ته ”مِن“ لفظ ٻنهي لاءِ استعمال ٿئي ٿو، يعني ”تارو“ ۽ ”مڇي“وغيره جيڪو به ”مِن“ مان نڪتل آهي، جنهن جو مطلب آهي ”چمڪڻ“. ساڳي طرح، تامل ٻوليءَ ۾ ”ويجّي (vejjī)“ ”يارو زهره (Venus) ۽ چانديءَ لاءِ استعمال ٿئي ٿو، جيڪو ”وين (ven)“ مان نڪتل آهي، جنهن جو اصطلاحي مطلب آهي ”چانديءَ وانگر سفيد“. تنهن هوندي به، عام طور تي، سنسڪرت مان ورتل لفظن کي قديم دراوڙي جڙ کان ڌار ڪرڻ ۾ ڪو خاص ڏکيو ڪم ناهي. رڳو ڪجھ اهڙا مثال آهن، جتي هي ابهام موجود آهي ته ڪجھ لفظ سنسڪرت جا آهن يا دراوڙي. مثال طور، ”نير(Nir)“ (پاڻي) ۽ ”مِن“ (مڇي) ٻنهي کي ٻولين جي ورثي طور دعوىٰ ڪئي وئي آهي. ان جي باوجود، عام طور تي مڃيو وڃي ٿو ته ٻئي لفظ دراوڙي ٻوليءَ جا آهن“ (Robert. C, 1976, (p-45. سنڌي ٻولي ۾ مڇي لاءِ مِينَ (Meen) ۽ ”نير (Nir)“ جو مطلب آهي پاڻي ۽ ڳوڙها يا لڙڪ. اهو لفظ ٻنهي معنائن ۾ استعمال ٿئي ٿو. ڪرشنامورتي به ان ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو ته ”دراوڙي دور کان اڳ پروٽو دراوڙي (Proto-Dravidian) ٻولين ۾ ”Nir“ پاڻي لاءِ استعمال ٿيندو هو“ (Krishnamorti, 2003. P-46) جيڪو اڄ به سنڌي ۽ ٻين دراوڙي ٻولين ۾ ساڳي معنىٰ سان موجود آهي.

اهڙيءَ طرح، سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظ ”مين (meen)“ جون جڙون پروٽو دراوڙي (Proto-Dravidian) لفظ ”مِن (min)“ ۾ کُتل آهن، جنهن جو مطلب آهي ”مڇي“ ۽ اصطلاحي معنىٰ ”چمڪ“، ”روشني“ ۽ ”سيارو“ يا سيارن جو مخصوص جهرمٽ (Constellation)(بلوچ، 1988، صفحو 2760).

ان کان علاوه بلوچ (2006، صفحو 657) لکي ٿو ته سنڌيءَ ۾ ”مينا (meen)“ جو مطلب ”مڇي“، ”آسمان“، ”برج“، ”نيرو رنگ“، ”سون ۽ چانديءَ تي ٿيل نقش نگاري“، ”جوت“ آهي، ۽ ”ميناڪاري“ انهن قيمتي ڌاتن تي ڪيل رنگين، چمڪندڙ چٽسالي کي به چيو ويندو آهي، جيڪي سڀئي چمڪ ۽ جوت جون علامتون آهن. ڪن محققن جي راءِ آهي ته پروٽو دراوڙي (Proto-Dravidian) ٻوليءَ ۾ ”مڇي“ لاءِ

استعمال ٿيندڙ لفظ ”مين“ (mīn)، اڄ جي ڀارت جي ٻولين ۾ وڏي پيماني تي استعمال ۾ آهي ۽ ڪيترين ئي دراوڙي ٻولين ۾ ”چمڪ“، ”روشني“، ۽ ”قيمتي پٿر“ جا معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو. لسانياتي طور تي، هن (Proto-Dravidian) لفظ جي جڙ ”مين (mīn)“ ۾ ڪُتل آهي، جنهن جو مطلب آهي ”مڇي“، ”چمڪڻ“ ۽ ”چمڪ وِڪيرڻ“. علامتي طور تي ان کي ستارن، ٽانڊاڻن، روشنيءَ ۽ مڇيءَ جي اک جهڙن خاص پٿرن سميت ٻين چمڪندڙ شين سان ڳنڍيو ويو آهي (Ansumali.B, 2023, P-3,1).

پارپولا مطابق، ”7 + مڇي“ (تصوير: 1) يا ”مڇي + 7“ (تصوير: 2)) ايليو + مين (’elu + min‘ / ’جو مطلب آهي ”ست ستارا“. تامل ۾ هي Ursa Major (ست ستارن وارو جهرمٽ) لاءِ استعمال ٿئي ٿو، جيڪو ڀارت ۾ مڇي جهڙن ”ست رشين (Seven Sages)“ جي نالي سان مشهور آهي. ڀارت ۾ به ان سان ملندڙ هڪ تصور آهي، جتي ست مڇي جي شڪل وارا رشي پوڄا جا مرڪز آهن (Parpola, 1994, P-275).

سنڌي ٻوليءَ ۾ به ”مِن“ يا ”مين (min/meen)“ جو مطلب آهي مڇي، جڏهن ته سنڌي ٻولي ۾ ”ڪَتِي (Katti)“ لفظ موجود آهي جيڪو ست ستارن جي جهرمٽ لاءِ استعمال ٿئي ٿو. ”ڪَتِي“ آسمان ۾ هڪ اهڙو جهرمٽ آهي، جيڪو گرميءَ جي موسم ۾ نظر ايندو آهي ۽ سرديءَ جي شروعات ٿائين هوندو آهي. ان کان علاوه سنڌي ٻولي ۾ ”ڪَتِي“ لفظ هڪ خاص پوکيءَ واري موسم لاءِ به استعمال ٿئي ٿو (Baloch. N. A, 2006, P-483). هن موسم ۾، جڏهن ”ڪَتِي“ جو جهرمٽ آسمان جي وچ تي ظاهر ٿئي ٿو، ته روايتي طور تي هاري پنهنجي فصل خاص طور ووڻن جي پوکيءَ جي شروعات ڪن ٿا. ڪَتِي سنڌي سال جو مهينو پڻ آهي.هن ڀاڃ يا معنيٰ جي پسمنظر ۾، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي لساني ۽ ثقافتي نڪته نظر مان ڏسجي، ته ”7 + مڇي“ يا ”مڇي + 7“ جي ڀاڃ ممڪن طور تي ”ڪَتِي“ ٿئي ٿي. جيڪا پارپولا جي ڀاڃ موجب آهي. اهڙيءَ طرح، پارپولا مطابق ”3 + مڇي“ (تصوير: 3) ٽن ستارن جي علامت آهي، جيڪا تامل ۾ مرگاشرا (Mrigashira) واري جهرمٽ سان لاڳاپيل آهي. تامل ناڊو ۾ هيءُ جهرمٽ ”رشين جي مهيني“ سان تعلق رکي ٿو (Parpola, 1994, P-275).

سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ ان کي ”ٽيڙُو (teru)“ يا ”ٽڙيلُهو (trelhu)“ چيو وڃي ٿو، جنهن جو مطلب آهي ”ٽي ستارا“ يا ”هڪ قطار ۾ ٽي ستارا“ (Baloch. N.A, 2006, P-150). هن تناظر ۾ چئي سگهون ٿا ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ”3 + مڇي“ جي علامت جي ممڪن ڀاڃ ”ٽريڙو يا ٽيڙُو(treru)“ آهي. عام طور ٽيڙو جي نکٽ ۾ سورهن تارا

هوندا آهن، پر نکٽ جي وچ آهي، ڪاچي، تہ توٽي سنڌ جي لوڪ ڏاهپ موجب ٽيڙو ڪي هرڻ بہ سڏجي ٿو. ٽيڙو ۾ لڏا تارا ڪَتي پنيان هلندا آهن. ٽيڙُو اڀرڻ وقت ٻج ڇٽڻ ڪان پوءِ جلدي ڦُٽي ٿو. لوڪ ڏاهپ مطابق ٽيڙُو فصل پوکڻ ۾ برساتن جي مند جو اندازو ٽيندوهيو.

سنڌ جي روايتي تاريخ ڪي ڏسجي تہ سوين سالن تائين انسان رستو ڳولڻ لاءِ تارن جو سهارو وٺندا آيا آهن، انهن تارن مان بہ تارا پراڻي زماني ۾، انسان لاءِ ڏاڍا اهم هئا. هڪ قطب تارو جنهن ڪي ٺيٺ سنڌيءَ ۾ ايٽ تارو يا ڏُرو تارو (North star) چئبو آهي (Baloch, 2006). ٻيو سهيل (Baloch, 2006) يا سهائو تارو (Canopus)تارو سڏبو آهي. ٻيا بہ تارا لُڏا تارا (Castor and Pollux) هوندا آهن. لُڏا تارا هڪ نکٽ آهي. هنن تارن بابت سنڌ ۾ لوڪ ڏاهپ جون مختلف روايتون آهن. هيءُ اتر طرف ٻئي گڏ هوندا آهن. سهيل تارو باک ڦُٽي وقت اُڀرندو آهي. وِهائو تارو سج لهڻ وقت ابرندو آهي جڏهن تہ لُڏا تارا قطب تاري پرسان هوندا آهن جيڪي گهڻا روشن هوندا آهن. هنن تارن ڪي بہ تارا، ٻٽا يا جاڙا تارا سڏبو آهي. قطب تاري وانگرهيءُ تارا سمنڊ يا ميدانن ۾ طرف يا رُخ سڃاڻڻ ۾ مدد ڪندا آهن جنهنڪري سُونهان تارا پڻ سڏجن ٿا. لُڏن تارن جو پوڪي رهي سان بہ تعلق آهي. انهن ٻنهي تارن لاءِ سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ اصطلاح ”بہ تارا يا جاڙا تارا (Two or Twin stars)“ موجود آهي جيڪو خاص طور قديم زماني ڪان عام ماڻهو استعمال ڪندا آيا.يورپ ۾ جاڙن تارن لاءِالڳ ڏندڪتاموجودآهي.

قديم زماني ڪان ايٽ تاري يا ڏرُو تاري(North star or North pole) ڪي وڏي اهميت حاصل رهي آهي. سهيل تارو جيئن تہ پرهہ ڦٽيءَ مهل ۾ قطب تارو ۾ لُڏا تارا اتر طرف ابرندا آهن، ان ڪـــري هنن تارن ڪي مسافرن جو ’سونهان تارا‘ بہ چوندا آهن. سنڌ جا آڳاٽا سيلاني هن تاري جي مدد سان ڪليي سمنڊ ۾ سفر جي طرف جو تعين ڪندا هئا. ٻين سماجن ۾ بہ ساڳيو تصور آهي. سنڌو لکت وارين مهرن تي 2 + مڇي (تصوير: 4الف) ۾ مڇي + 2 (تصوير: 4ب) جي علامت ملي ٿي جيڪا بہ تارن يا جاڙن تارن ڪي ظاهر ڪري ٿي ۾ ان جي پاڃ ”لُڏا يا جاڙا تارا“ تي سگهي ٿي چاڪاڻ تہ اها جاڙن تارن جي علامت ٿي هوندي.

ان ڪان علاوه آسمان ۾ کٽ (Cot) جي پاون وانگر چئن ستارن (Four Stars) جو جهرمٽ نظر ايندو آهي، جنهن ڪي صدين ڪان سنڌي ماڻهو کٽ (Khatt) سڏن ٿا. هن جهرمٽ ڪي سنڌي ۾ ’پريُن جي کٽ (Fairies's cot)‘ پڻ چيو ويندو آهي. ان ڪان

علاوه ’اوپرا ڪٽ‘ ٻہ چئجي ٿو. هن ڪٽ جيان نکٽ جا تارا ٻارهن ئي مهينا موجود رهن ٿا ۽ اُهي آسمان جي اڪثر اوپر ۽ وچ واري مرڪز ۾ نظر اچن ٿا.سنڌو لکت جي مهرن تي ڪٽ جي علامت، مڇي + 4 (تصوير: 5) جي شڪل ۾ موجود آهي جنهن جي سنڌيءَ ٻولي ۾ پاڇ ڪٽ (Khatt) ٿي سگهي ٿي (تصوير نمبر: 5)

سنڌُو ماٿريءَ جي سڀيتا جي دور ۾ سنڌُو لکت جي مهرن تي تارن جي مٿين نکتن کي ڇا سڏيو ويندو هو سا سُڌ ناهي. آسڪو پارپولا پڻ تامل ٻولي جي نسبت سان موجوده تصور بيان ڪيا آهن. مون پڻ انهيءَ روشنيءَ ۾ سنڌي ٻولي ۾ پاڇ ڪئي آهي جيڪا حتمي نہ آهي.

جيتوڻيڪ هيءَ ڳالهہ سڌو سنئون هن موضوع سان لاڳاپيل ناهي، پر اهو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي تہ، ”رتي (Ratti) سون ماپڻ لاءِ وزن يا تور جو هڪ ايڪو آهي، جيڪو اڄ بہ سڄي ڀارت ۾ سون تورڻ جو هڪ عام پيمانو آهي (آنسومالي، بي. 2022)- جيڪڏهن هيءَ علامت (تصوير:6) ”رتي Ratti“ جي پاڇ ظاهر ڪري ٿي تہ اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ سڄي پاڪستان، خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ (تصوير: 7) ”رتي (ratti)“ لفظ قديم زماني ڪان موجود رهيو آهي ۽ سون جي وزن لاءِ استعمال ٿيندو رهيو آهي ۽ اڄ بہ رائج آهي. ان علامت جي سنڌي ٻوليءَ ۾ پڻ پاڇ رَتي ٿيندي. سنڌ يا سنڌي ٻولي ۾ ”رتي“ ڪڻڪ جي پوک جي هڪ بيماري لاءِ بہ استعمال ٿيندو آهي، ۽ ”رتي“ سان لاڳاپيل ڪيترائي محاورا پڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن.

سنڌُو لکت ۾ جيڪڏهن هن علامت کي ”رتي“ جي طور تي پاڇ ڪئي وڃي،تہ ”2 + رتي“ (تصوير: 8) يا ”رتي + 2“ (تصوير:9) واريون علامتون بہ موجود آهن، جن جي سنڌي ٻوليءَ ۾ پاڇ ”ٻہ رتيون“ ٿي سگهي ٿي ۽ ٻن رَتين جي قيمت کي ظاهر ڪري سگهي ٿي. ان ڪان علاوه اهو ذڪر بہ ٿي چڪو آهي تہ سنڌ يا سنڌي ٻولي ۾ ”رتي“ لفظ ڪڻڪ جي فصل جي هڪ خاص بيماري لاءِ بہ ڪم اچي ٿو، جيڪا بيماري ڪڻڪ کي ان وقت لڳي ٿي جڏهن سنگ جهليندي آهي، جڏهن آسمان تي ڪارا بادل ڇانيل رهن ٿا ۽ برسات پوي تڏهن هيءَ بيماري ڪڻڪ جي فصل کي لڳندي آهي ۽ ڪڻڪ جي پيداوار گهٽجي وڃي ٿي.

سنڌُو لکت جي علامت مڇيءَ جي پاڇ هيري، موتي يا جواهر طور ڪجي ٿي تہ هڪ گمان جنم وٺي ٿو. موهن جي دڙي جي مهر (M-410) جي نقش مطابق، هڪ مانگرمڇ کي مڇي ڪائيندي يا ڳيهندي ڏيکاريو ويو آهي (تصوير: 10). مانگر مڇ ۽

مڇي منجهان پاڻيءَ جو تعلق يا تصور ضرور اُڀري ٿو پر هن مهر موجب قيمتي پٿرن، جواهرات، اک جي شڪل وارن املهه پٿرن، يا ستارن بابت ڪنهن به قسم جو تعلق يا تصور ظاهر نٿو ٿئي. ان جو سبب اهو آهي ته مگرمڇ فطري طور پاڻيءَ ۾ مڇيءَ جي شڪار سان جُڙيل آهي، پر جواهرات يا موتين کي ڪاٺڻ سان ان جو ڪو به واسطو ناهي. ۽ نه ئي هن مهر موجب مڇي جي ٻاچ جواهرات يا ستارن طور تصور ظاهر ڪري ٿي. نڪي مهر ۾ مانگر مڇ موجب مڇي جي علامت جو قيمتي پٿرن يا ستارن ڏانهن ڪو علامتي اشارو موجود آهي. تنهنڪري، ”مِن“ يا ”مين (min/meen)“ جي ٻاچ کي جواهر يا ستاري جي معنيٰ ۾ ٻيهر جانچڻ جي ضرورت آهي ته جيئن ان جي ٻاچ کي يقيني بڻائي سگهجي..

نتيجو

جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ کي عام طور تي هند-آريائي ٻولين جي خاندان جو حصو سمجهيو ويندو آهي، پر ان جون جَڙون پروٽو دراوڙي (Proto-Dravidian) ۽ دراوڙي ٻولين تائين پهچن ٿيون. سنڌُو لکت ۾ "مڇي" واري علامت جي ٻاچ، پروٽو دراوڙي ۽ دراوڙي لفظن جهڙوڪ ”نير(nīr)“، ”مِن (min)“ ۽ ”مين (meen)“ جي موجودگي، اهو ثابت ڪري ٿي ته اهي دراوڙي ۽ پروٽو دراوڙي لسانياتي عنصر اڃا تائين سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن. هن مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻولي اصل ۾ هڪ دراوڙي ٻولي هئي، پر آريائي ۽ سامي ٻولين جي ڊگهي عرصي جي اثر سبب، آخرڪار سنڌي هند-آريائي گروپ جو حصو بڻجي وئي. ان ڪري، سنڌُو لکت جي نظام ۾ ”مڇي“ ۽ ٻين علامتن جي ٻاچ لاءِ، سنڌي ٻوليءَ کي به هڪ اهم ذريعي طور استعمال ڪري سگهجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جا دراوڙي ٻولين سان لسانياتي ۽ ثقافتي لاڳاپن ۽ تاريخي تسلسل کي سمجهڻ سان، محقق سنڌُو لکت جي ٻاچ سان گڏ سنڌُو لکت جي علامتن کي سمجهڻ ۾ سڦل ٿي سگهن ٿا.

جنهن طريقي سان آسڪو پارپولا تامل ٻوليءَ کي بنياد بڻائي سنڌُو لکت جي ٻاچ جي ڪوشش ڪئي آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح مستقبل ۾ ٿيندڙ تحقيقي ڪوششن ۾ ٻين دراوڙي ٻولين سان گڏ سنڌي ٻوليءَ کي به شامل ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته سنڌي ٻوليءَ ۾ دراوڙي لسانياتي ۽ ثقافتي عنصر به موجود آهن ته دراوڙي ٻولين جي لفظن جو وڏو ذخيرو پڻ موجود آهي.. ان ڪري سنڌُو لکت جي ٻاچ جا راز کولڻ ۾ سنڌي ٻوليءَ اهم ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي.

تصويرون

تصوير: 1

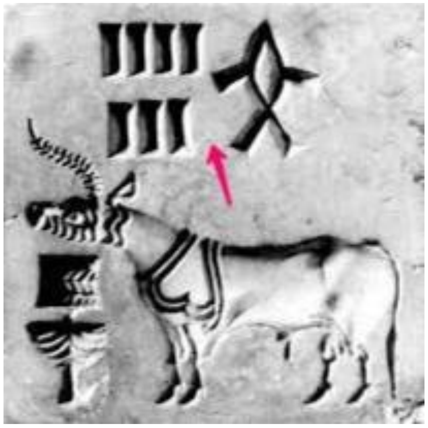

تصوير: 2

تصوير: 3 الف

تصوير: 3ب

تصوير: 4 الف

تصوير: 4 ب

تصوير: 5

تصوير: 6

تصوير: 7

تصوير: 8

تصوير: 9

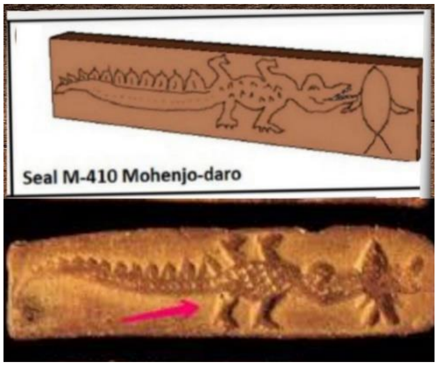

تصوير: 10

حوالا

1. Laghari. Riaz (Jan 25, 2025) Decoding the Indus Valley Script
2. Biswas, S. 1. Possehl, G. L. (2002). The Indus Civilization: A Contemporary Perspective. Alta Mira Press .
3. Rao, R. P. N. (2017). The Indus Script and Economics. Archaeopress, p. 518 .
4. Ramasami, J. (2014, February 21). Sci.News .
5. Mahadevan, I. (1977). The Indus Script: Texts, Concordance, and Tables. Memoirs of the Archaeological Survey of India .
6. Yadav, N., & Vahia, M. N. (2011). Indus Script: A Study of its Sign Design. June 2011, p. 1 .
7. Parpola, A. (1994). Deciphering the Indus Script. Cambridge University Press .
8. Marshall, J. (1931). Mohenjo_Daro and the Indus Valley Civilization, p. 42 .
9. Kenoyer, J. M. (2020). The Origin and Development of the Indus Script: Insights from Harappa and Other Sites, p. 223 .
10. Janer. R Mcinath. 2008. The ancient Indus Valley: new perspective
11. Possehl, Gregory L. (1996).The Indus Age: The Writing System. Philadelphia, PA: Pennsylvania University Press
12. Sengupta. S. 2023. Fish Symbolism in Indus Valley Epigraphy and Protohistoric Accounts
13. Parpola. A. 1994. Deciphering the Indus Script, Cambridge University
14. Robert, Caldwell. 1976. A Comparative Grammar of the Dravidian languages, p_ 45, 196
15. Kirishnamurti, Bhandriraju, 2003. The Dravidian Languages, Cambridge University
16. Baloch N.A. 1988. Sindhi dictionary vol.5. Sindhi Adabi Board Jamshoro, Sindh
17. Ansumali. B. 2023. Can the Indus script answer the Dravidian question? P_1_ 3
18. Balouch, N.A. 2006. One vol. Sindhi Dictionary, Sindhi Language Authority Hyderabad, p_657
19. Ansumali Bahata, 2022. Gold and 'ratti' signs inscribed on Mohenjo_Daro's gold_ assaying needles